

Dues dones d'Alaquàs contra Maria Castellanos. Un procés inquisitorial del segle XVII

El 16 de març de 1671 quedava sentenciat el procés inquisitorial contra Maria Castellanos¹ pel delictes de fetilleria. La resolució del procés es fa efectiva gràcies, entre d'altres, als testimonis de dues dones naturals d'Alaquàs. Pel que fa a la referida Maria Castellanos, a jutjar pel que es desprèn de les declaracions dels testimonis, només podem entreveure que era una dona d'uns trenta anys, casada amb Joan Mendes, el qual era manobre d'ofici, castellans tots dos, naturals de Toledo, que residien a la travessa que anava de l'Encarnació al carrer de Quart de València. Degué ser pobra de necessitat, com veurem, i un tant malalta o desnudrida, si donem per vàlida la descripció que fa d'ella un testimoni: «Es pequeña de cuerpo, descolorida de rostro». Malauradament, el seu procés ens ha pervingut mutilat i presenta nombroses llacunes documentals. No obstant això, podem resseguir a grans trets com va esdevindre.

Per norma general, els procediments inquisitorials s'inicien amb la denúncia, presentada bé per particulars o per familiars del Sant Ofici. Sovint s'hi proclamava un *Edicte de Gràcia* instant la gent que denunciés pràctiques herètiques o que atemptaren contra la doctrina i la moral catòliques. S'obria així un termini d'uns trenta dies, durant els quals els culpables tenien l'oportunitat d'autodelatar-se. D'aquesta manera, les penes eren menors i el procés més ràpid. No obstant, hom podia presentar denúncies sense necessitat d'un edicte previ. Tampoc no calien proves contundents per tal d'incoar un procés inquisitorial, tan sols sospites de pràctiques que atemptaren contra el dogma o la moral catòlica. En el cas que ens pertoca, a l'expedient li falta la denúncia o, almenys l'acta d'empresonament, que ens donaria pistes sobre aquesta denúncia inicial.

¹ Arxius Històric Nacional (AHN) INQUISICIÓ, lligall 5323, Expedient 22.

Una vegada efectuada la denúncia, el tribunal estudiava la seua consistència per tal de decidir si s'obria o no procediment. Encetat aquest, l'inquisidor obtenia les dades necessàries mitjançant la informació sumària dels testimonis. Aquesta informació s'obtenia a l'inici del procés, abans de les confessions del reu. Llavors, els testimonis feien una primera declaració que havien de ratificar de nou, per norma general, un dia després. Els testimonis podien ratificar-se o rectificar les seues declaracions tantes vegades com els ho fóra requerit.

El primer dels testimonis conservats d'aquest procés, que ens hem permès la llicència d'ordenar cronològicament, ens diu:

«En el Santo Oficio de la Inquisición de Valencia, en nueve días del mes de deziembre de mil seyscientos y sesenta y nueve años, estando en su audiència de la tarde los señores inquisidores licenciado Don Joan González de Fexada y Don Joan Casteldases, entró en ella siendo llamada una muger, de la qual siendo presente fue recibido juramento en forma devida y de derecho, cargo del qual prometió dezir verdad, guardar secreto y dixo llamarse:

Margarita Català², muger de Francisco Prescolí, de oficio labrador, natural de Alaquàs, vive en la Calle del Mar, en casa de Gaspar Zaragoza que trabaja en el horno del vidrio, de edad de veinte y tres años.

Preguntada si sabe o presume la causa por que ha sido llamada, dixo que no lo sabe ni presume.

Preguntada si sabe, ha visto o oydo dezir alguna cosa que sea o parezca ser contra nuestra Santa Fe Católica, ley evangèlica que tiene, predica y enseña la Santa Madre Iglesia Católica Romana o contra el recto y libre exercicio del Santo Oficio, dixo que no sabe nada.

Preguntada que, estando en conversación con ciertas mugeres, una d-ellas (hablando de piedras imanes) dixo que ella havia tenido una piedra imán que, teniéndola en qualquier puesto de su casa de dicha muger, la hazía yr a sus faldas llamándola y que sabía adrezar la piedra imán para tener ventura; y la dicha muger dixo a otras dos mugeres que otra muger que nombró le havia llevado unos pedazitos de ara consagrada y cuerda de aorcado para que se los adrezara a fin de que la quisiessen bien los hombres y tener ventura; y la dicha muger dixo a las otras dos

² Al marge: «testigo 4». Més avall, una nota ens indica que «Haviendo ydo el nuncio a buscar a esta testigo para ratificarse, hizo relación que no la havia hallado ni quien la diesse notificación d-ella».

que veía en un espejo al diablo amigo suyo y también sentía otros diablos, pero no los veía, y que hablaba con el diablo amigo suyo:

Dixo que se acuerda que, por la Quaresma de este año, acompañó a esta una muger llamada Isabel Joan, a quien esta dize que ha nombrado ya en otras ocasiones que ha venido a este Santo Oficio, y fueron juntas una noche a hablar a una muger, que esta no sabe cómo se llama ni de dónde es, solo que vive a la calle de Quart en una traviessa que va a la Encarnación y es forastera y casada, no sabe cómo se llama ni qué oficio tiene su marido y es pequeña de cuerpo, descolorida de rostro y será de unos treinta años de edad. Y, en la conversación que con ella tuvieron, la oyó dezir esta a la dicha muger que ella havia tenido una piedra imán».

Tal com ens indica l' anotació del marge, es tracta de la primera declaració del 4t testimoni. De manera directa, no tenim les declaracions dels tres primers, però la pregunta tan extensa i detallada que li fa l' inquisidor ens dóna una pista de què va declarar almenys un dels tres testimonis anteriors: la utilització de pedres imant i d' altres artefactes amb intencions obscures i per forçar la voluntat dels homes amb finalitat amatòria. Pel que fa a la seua ratificació, la mateixa nota al marge ens diu que, tot i passar per sa casa a buscar-la, no van poder localitzar-la; per tant, hem de suposar que no va ratificar-se.

El següent testimoni conservat, el número 5 del procés, indica el següent:

«En el Santo Oficio de la Inquisición de Valencia, en veinte y nueve días del mes de enero de mil seyscientos y setenta años, estando en su audiència de la mañana el señor inquisidor Don Joan Casteldases, entró en ella siendo llamada una muger, de la qual siendo presente fue recibido juramento en forma devida y de derecho, cargo del qual prometió dezir verdad, guardar secreto y dixo llamarse:

Anna María Morlà³, muger de Pedro Armengol, pelayre, vive en la calle de Encendra, natural d' esta Ciudad de Valencia, de edad de veinte y nueve años.

Preguntada si sabe o presume la causa por que ha sido llamada, dixo que no sabe ni presume.

Preguntada si sabe, ha visto o oydo dezir alguna cosa que sea o parezca ser contra nuestra Santa Fe Católica, ley evangèlica que tiene, predica y enseña la Santa

³Al marge: «1ª deposición del testigo 5».

Madre Iglesia Católica Romana o contra el recto y libre ejercicio del Santo Oficio, dixo que no sabe nada.

Preguntada si sabe que alguna persona aya dicho a otra que ella sabia muchas cosas y haría algunas diligencias para que una muger casada tuviesse paz con su marido y él la quisiesse mucho y no se diviertesse con otras mugeres:

Dixo que esta vivía el año pasado en la calle de la Encarnación y, algo antes de San Joan de Junio de dicho año, llegó a dicha calle y a dos puertas de la casa d-esta a vivir una muger casada con un hombre pobre, que piensa que haze de oficio de manobre, que dize que es de Toledo, que se llama María Castellano. Y, viendo el achaque que esta ha años que padece en una pierna con grande y continuo dolor y que dicho Pedro Armengol, su marido, trata mal a esta de palabras y de obras, la dixo la dicha María a esta que no se afligiesse, que ella sabía muchas cosas y haría algunas diligencias con que la curaría y estaría buena y que, viéndola buena y sana, su marido estaría quieto en su casa y tendría paz con esta. Y esta, con el deseo de curar, la preguntó qué diligencias haría. Pero la dicha María jamás la declaró qué cosas sabía ni qué diligencias haría para curar a esta. Solo la dixo que tuviesse confianza en Dios, que ella la curaría para Navidad.

Y, viendo esta que se acercava Navidad, la dixo a dicha María el dia de Santa Lucía próximo pasado que cómo se descuydava tanto, pues ya estavan cerca de Navidad y esta no hallava remedio. Y que assí creía que la dicha María más tratava de sangrarla la bolsa (pues le parece que en diferentes vezes la dio más de veinte escudos) que de curarla. Y entonces la dixo la dicha María que, como havia venido tan pobre a esta ciudad, se havia valido de aquel medio que ella sabía y haría diligencias para curar a esta para que, con esse pretexto, la socorriesse como la ha socorrido, pero que con realidad de verdad ella no sabía hazer cosa ni diligencia alguna ni la havia hecho para curar a esta. Y que assí la perdonasse y que hiziesse cuenta que se lo havia dado por amor de Dios el dinero que la havia dado.

Y que no sabe más que dezir y que si en algo pudiere haver faltado, pide perdón y misericordia y ha dicho la verdad por el juramento que ha prestado. Leyósele y perseveró. Encargósele el secreto, prometiolo y lo firmó el señor inquisidor por no saber escribir la testigo.

Señor Juan Casteldases

Ante mí, Vicente del Olmo, secretario.

Ratificosse en la segunda deposición, donde se hallará también la ratificación d-esta primera deposición».

De la mateixa manera que en l'anterior testimoni, per la insistència de l'inquisidor en una pregunta tan detallada, s'extreu el que va declarar algun dels tres primers testimonis. En aquest cas, pràctiques perquè el marit de la confessant, violent i femeller, s'aquiete. No tenim la ratificació, però el secretari inquisitorial s'encarrega de remarcar-nos que aquesta persona ha declarat almenys dues vegades i s'ha ratificat en allò declarat. Així doncs, Anna Maria Morlà és una dona de 29 anys, que recentment s'havia mudat de la travessa de l'Encarnació al carrer d'En Cendra i a qui el seu marit, el pare Pere Armengol, maltractava física i verbalment. Anna Maria, desesperada, no va dubtar a demanar auxili a la fetillera Maria Castellanos per tal que el seu home no la maltractés ni dormís amb altres dones. A més, el seu testimoni ens permet esbrinar que Maria Castellanos n'era perfectament conscient que les seues pràctiques no feien l'efecte desitjat, però va veure en la desesperació de la gent una manera de mitigar la seua pròpia misèria.

El tercer i últim testimoni que ens ha pervingut, el número 6 del procés, diu:

«En el Santo Oficio de la Inquisición de Valencia, en veinte y ocho días del mes de julio de mil seyscientos y setenta años, estando en su audiència de la tarde los señores inquisidores licenciado Don Joan González de Sexada y Don Joan Casteldases, entró en ella siendo llamada una muger, de la qual siendo presente fue recibido juramento en forma devida y de derecho, cargo del qual prometió dezir verdad, guardar secreto y dixo llamarse:

Jusepa Sabater⁴, doncella, natural de Alaquàs, vezina de Valencia en casa de María Morlà, muger de Pedro Armengol, de edad de dies y seys años.

Preguntada si sabe o presume la causa por que ha sido llamada, dixo que, presume, será para dezir lo que sabe contra una muger que se llama Maria Castellanos, natural que es de Castilla y es muger de Joan Mendes.

⁴Al marge: «Testigo 6». Posteriorment, també al marge: «ratificada, añade».

Y lo que sabe es que, en una ocasión, pidió la dicha María a una tía d' esta, llamada María Morlà, unos manteles para parar la mesa y dar de cenar a los diablos. Y esta oyó que razonava la dicha María y dixo: "El diabló está tirando de los manteles". Y la dicha María respondió: "No quiero cuerno".

Y en otra ocasión dixo a esta dicha María que havia ydo a hechar dos conejos al mar, però esta no sabe a que fin.

Y, en otra ocasión, dixo la dicha María a esta que el diablo le havia dado un rosario y se le dio a su tía para que le pusiera a los pies de un cruzifixo y, que si después veía alguna sombra, que no se espantara. Y que, si le pedían los diablos el rosario, les dixere que ellos lo tomaran que allí estava. Y que ella no se los diesse ni tocase. Y que después se desapareció el rosario.

Y también le pidió la dicha María a dicha su tía dineros para mercar cirios⁵ para alumbrar a los diablos. Y esta fue a comprarlos con el dinero que la dava su tia y se los entregava esta a la dicha María. Y, en diferentes ocasiones, la ha dado».

Així doncs, la jove Josepa Sabater, natural també d'Alaquàs, testifica de primeres, sense la insistència anterior de l'inquisidor, que ha sigut testimoni de manera directa i indirecta de les pràctiques de fetilleria de Maria Castellanos; és a saber, obscures cerimònies amb estovalles, ciris, converses amb dimonis i enigmàtics rituals amb conills llançats a la mar.

Però prosseguim amb l'anàlisi del procés. Al contrari que en l'actualitat, als processos inquisitorials imperava el principi de la presumpció de culpabilitat. A priori, l'acusat era encarcerat perquè hi havia suficients indicis de culpabilitat a la informació sumària de testimonis. Així doncs, el processat era qui havia de demostrar la seua innocència. D'aquesta manera, era empresonat i se li prohibia qualsevol tipus de comunicació. Per aquest motiu les presons del Sant Ofici s'anomenaven «cárceles secretas», no perquè es desconequés la ubicació de les presons, sinó perquè no s'hi permetia cap tipus de comunicació dels presoners amb l'exterior.

L'ordre dels processos és bastant aleatori i en la documentació conservada, sovint s'alternen declaracions de testimonis amb declaracions del propi

⁵L'annotació marginal explicita: «una vez de cera blanca y otra vez de amarilla».

acusat. A aquest no se li comunicava en cap moment el motiu de la seua detenció i era ell mateix l'encarregat de confessar si tenia algun delictes. Els inquisidors rebien en una primera audiència l'acusat i li feien preguntes generals sobre si sabia el motiu de la seua detenció i era amonestat perquè digués, sota jurament, en tot moment la veritat. Posteriorment, cada vegada que el reu volia confessar alguna cosa, demanava audiència extraordinària. Malauradament, del procés contra Maria Castellanos no ens ha pervingut cap de les seues audiències ni declaracions.

Enllestit el termini de les audiències, si les confessions no eren del gust de l'inquisidor, es presentava l'acusació del fiscal, on es reflectien tots els delictes que li imputaven. Per a la seua defensa, se li assignava un advocat, membre, no obstant, del Sant Ofici. Contra aquest escrit d'acusació, hom podia presentar al·legacions. Després, s'obria la fase probatòria, amb l'anàlisi de les proves i la relació de testimonis. El procés continuava amb la publicació de les ratificacions de testimonis. Tot seguit, l'acusat havia de respondre capítol per capítol si estava d'acord amb el testimoni o, per contra, era fals o si havia de matisar-lo.

D'aquesta fase del procés conservem l'enigmàtic final de la defensa de Maria Castellanos sobre el testimoni 7 i les refutacions al testimoni 8:

«Recogido estas los huesos, fue para hecharlos a la calle.

Al capítulo 1º del testigo 8:

Dixo que niega el capítulo porque es falso.

Al capítulo 2º:

Dixo que le parece que estos cinco sueldos los pidió esta a dicha María Mingol, no para lo que dize el capítulo, sino para, darla a entender, para matar al marido de dicha María con dichos polvos, que es la intención que tenía dicha María de que esta matasse a su marido, como tiene declarado en sus confesiones a que se remite. Y ha dicho la verdad por el juramento que ha prestado. Leyósele y perseveró y lo firmó el señor Inquisidor

Don Joan González de Fexada.

El dicho señor Inquisidor le mandó dar copia y traslado de la dicha publicación y que al tercero día responda y alegue contra ella con parecer de su letrado lo que le convenga a su derecho y justicia. Y amonestada fue mandada bolver a su cárcel.

Ante mí, Vicente del Olmo».

Abans d'encarar la resolució final del procés, convindria ara fer un repàs sobre les informacions dels testimonis, les seues connexions i la posterior refutació dels mateixos per part de l'acusada. En efecte, Josepa Sabater és una jove fadrina de 16 anys nascuda a Alaquàs. Aquesta, en el moment dels fets denunciats i abans d'haver canviat de domicili, vivia a la travessa que comunicava l'Encarnació amb el carrer Quart de València a casa de sa tia Anna Maria Morlà, la qual en resulta ser el segon testimoni conservat. Aquesta, com hem dit més amunt, té 29 anys i és maltractada pel seu marit, el pareire Pere Armengol. Pel que fa al primer testimoni, Margarita Català és una dona de 23 anys, natural també d'Alaquàs, casada amb el llaurador Francesc Prescolí i viu al Carrer del Mar de València, a casa de Gaspar Saragossà, el qual treballa a un forn de vidre. Desconeixem la identitat de la resta de testimonis, però podem intuir-ne un parell més. D'una banda, el d'Isabel Joan, l'amiga a qui Margarita Català acompanya a buscar a Maria Castellanos, segons confessa en el seu testimoni. En aquest sentit, segons Català, Isabel Joan li havia comentat que ja havia acudit en diverses ocasions a testificar davant el tribunal del Sant Ofici. D'altra banda, encara podem afegir la identitat d'un cinqué testimoni, Maria Mingol, de la qual no sabem el contingut de la seua declaració. No obstant això, Maria Castellanos afirma que Mingol va precisar dels seus serveis no per al que diu al seu testimoni perdut, sinó per facilitar-li algun verí en pols per tal de matar el seu marit. Per tant, podem reduir els testimonis, sense gaire por a equivocar-nos, a un petit cercle de veïns i amics, majoritàriament dones (almenys cinc dels huit testimonis totals), que, per un o altre motiu, han precisat de les arts obscures de l'acusada i, com cabia esperar, s'han sentit enganyades.

Tot seguit, l'acusada rebutja seguir declarant, argumentant que no té res més a dir:

«En el Santo Oficio de la Inquisición de Valencia, en dies días del mes de deziembre de mil seyscientos y setenta años, estando en su audiencia de la tarde los señores inquisidores licenciado Don Joan González de Fexada y Don Joan Castelladas, por su mandado vino a ella de las cárceles secretas la dicha María Castellanos, a la qual siendo presente, le fue preguntado si ha acordado algo sobre su negocio y, por el juramento que tiene hecho, diga la verdad.

Dixo que no tiene más que dezir.

Fuele dicho que presente está el señor Francisco Joan Conca, su letrado, que trate y comunique con él la publicación de testigos que se le ha dado y lo demás que convenga a su justicia y de[recho]».

Advertida sobre els fets i formulada l'acusació formal per part del fiscal, s'encetava la part més dura del procés inquisitorial. Perquè, si als inquisidors no els hi semblaven correctes les seues declaracions i consideraven que havia faltat a la veritat o no ho havia confessat tot, la maquinària inquisitorial iniciava tots els seus recursos per tal d'aconseguir una confessió que els hi satisfés. En aquest sentit, hem d'entendre el turment, no com una pena imposada, sinó com un mitjà que condueix a la veritat.

En aquest cas no tenim menció a l'aplicació de turment en les carns de Maria Castellanos, però, si tenim en compte les dates de la seua darrera declaració posterior a l'acusació del fiscal (10 de desembre de 1670) i la de la publicació de la sentència (16 de març de 1671), podem imaginar que la seua estada de quatre mesos a la presó fins que la seua darrera declaració fóra del gust de l'inquisidor no degué ser agradable. Això sense comptar que ja estava detinguda des d'algun moment immediatament posterior a l'inici del procés, al voltant del 1669.

Una vegada valorades totes les aportacions, es procedia a la publicació de la sentència. Si les circumstàncies hi eren propícies, bé perquè la quantitat de reus a ajusticiar fóra elevada, o perquè els delictes eren considerats gravíssims, com era el cas dels processos contra heretges, heresiarques, judaïtzants o sodomites; si es volia, en definitiva, donar mostra i exemple de les conseqüències d'aquests crims a la societat, la lectura pública de la sentència i la conseqüent aplicació de la mateixa podia fer-se en un Auto de Fe públic. En aquests casos, tots els reus, en persona, en efígie (si havien fugit), o els ossos dels mateixos (si havien mort) eren conduïts a una plaça i, després d'una gran cerimònia, la Inquisició entregava els presoners a la Justícia Reial per tal que els hi apliqués la pena segons les lleis del Regne. Aquest traspass del condemnat de la justícia inquisitorial a la justícia seglar s'anomenava *relaxació*. Per a aquests casos esmentats, sovint s'aplicava la mort a la foguera. No obstant, la majoria dels casos eren resolts en un Auto de Fe Singular, o *Autillo*, que se celebrava en les sales del Tribunal de la Inquisició, sense tanta pompa i amb l'assistència d'un públic més reduït. Com veurem tot seguit, aquest va ser el cas de Maria Castellanos:

«Visto por Nos, los inquisidores contra la herética pravedad y apostasía, en la ciudad y Reyno de Valencia con todo su distrito, por autoridad apostólica romana, juntamente con el ordinario, un proceso de pleyto y causa criminal que ante nos a pendido y pende entre partes, de la una el promotor fiscal de el Santo Oficio, actor acusante, y de la otra [la] rea acusada María Castellanos, veçina de dicha ciudad de Valencia, que está presente, sobre las causas y raçones en dicho proçeso contenidas a que nos referimos, en el qual, havido nuestro acuerdo y deliberación con personas de letras y rectas conciencias, *Christi nomine vocato*:

Fallamos atento los autos y méritos del dicho proceso y culpa que de él resulta contra la dicha María Castellanos que, si el rigor de derecho huviéramos de seguir, la pudiéramos condenar en mayores y más graves penas. Mas, queriéndolas moderar con equidad y misericordia por algunas causas y ciertos respectos que a ello nos mueben, que la debemos condenar y condenamos a que, en la sala de la audiencia, se le léa esta sentencia estando en forma de penitente delante de los ministros de el Secreto y sea gravemente reprehendida, advertida y desterrada d-esta ciudad de Valencia y de la villa de Madrid, corte de su magestad, y ocho leguas en contorno por tiempo y espacio de quatro años. Y por esta nuestra sentencia definitiva juzgando, assí lo pronunciamos, sentenciamos y mandamos en estos escritos y por ellos *pro tribunali sedendo*.

Don Joan González de Fexada

Don Juan Casteldases

Dada y pronunciada fue esta sentencia por los señores inquisidores que en ella firmaron en diez y seis días del mes de março de mill seiscientos y setenta y un años en la sala del tribunal en presencia de los ministros de el Secreto, estando presente la dicha María Castellanos, la qual fue advertida, reprehendida y conminada por el señor inquisidor más antiguo, licenciado Don Joan González de Fexada, y publicada por mí, el infraescrito secretario, de que doy fe, Y con esto fue mandada salir de la sala y excarcelar.

Firmado: Francisco Fernández de Marmanillo».

Llavors, el dia 16 del mes de març de 1671, en una sala del Tribunal de la Santa Inquisició de València, va comparèixer Maria Castellanos per tal d'escoltar la seua sentència «estando en forma de penitente». Els penitents eren els qui havien confessat els seus crims. Hem de suposar que aniria vestida amb un

San Benito o escapulari gran de tela, amb tot de dibuixos i inscripcions relatives al seu delictes que hauria de mostrar per escarni públic. Aquestes teles (o una còpia de les mateixes), per a més vergonya, solien exhibir-se penjades a les esglésies d'on eren parroquians els condemnats. D'entre les penes que no suposaven la mort per als acusats abundaven els assots, la presó, la pena de galeres o el desterrament, entre d'altres, amb la corresponent confiscació de bens per tal de nodrir les arques de l'entramat inquisitorial. Pel que fa a aquest procés, segons els inquisidors, la pena que Castellanos mereixia pels seus crims hauria d'haver sigut major, malgrat que aquesta fórmula era bastant recurrent en sentències similars. No obstant, per «misericòrdia» la condemnen tan sols a quatre anys de desterrament de les ciutats de València i Madrid.

A tall de cloenda, el procés inquisitorial contra Maria Castellanos, com moltíssims altres casos, ens ha pervingut maltractat per l'inexorable pas del temps i l'atzar de la documentació. Dels seus originals només s'han conservat una vintena de pàgines que recullen únicament tres declaracions de testimonis, un fragment de les refutacions de l'acusada i la sentència. Malgrat tot, conté la informació clau per fer-nos una idea de com van succeir els fets. Segons hem pogut comprovar, un reduït cercle circumscrit a uns pocs veïns i amistats testimonien contra Maria Castellanos acusant-la dels delictes de fetilleria i supersticions. Entre aquestes persones trobem Margarita Català i Josepa Sabater, dues dones naturals d'Alaquàs, la trajectòria vital de les quals les va dur a residir a la ciutat de València, on van conèixer Castellanos i les seues obscures habilitats. No hem d'oblidar que tots els testimonis es declaren víctimes de l'estafa de la castellana en tant que totes van sol·licitar la seua ajuda per un o altre motiu. En aquest sentit, aquesta documentació ens ajuda a concebre millor, i des d'un punt de vista focalitzat en els individus quotidians, els aspectes de la vida, els costums, les pors i les creences de la societat valenciana del Barroc.

